

Dilawerê Zengî

Zimanê Me..!

2015

,

Mafê çapkirin û belavkirinê parastî ye

Dilawerê Zengî

Zimanê Me ..!

Bajarê Qamişlo

2015

الأف باء الكردية Elfebeya Kurdî

تتألف الأبجدية الكردية من واحد وثلاثين حرفاً وهي:

الأحرف الكبيرة:

Tîpên gir:

A B C Ç D E Ê F G H I Î J K L M N O P Q R S Ş T U Û
V W X Y Z.

الأحرف الصغيرة:

Tîpên hûr:

a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş
t u û v w x y z.

تنقسم الأحرف الكردية إلى قسمين:

-الأحرف الصوتية – (العلة).

-الأحرف الصامتة (الساكنة).

-الأحرف الصوتية.

توجد في اللغة الكردية ثمانية أحرف صوتية، منها خمسة أحرف ذات أصوات طويلة وثلاثة ذات أصوات قصيرة.

a e ê i î u û o

الأحرف الصوتية الطويلة:

Dengdêrên dirêj: (**a î ê û o**) ne.

الأحرف الصوتية القصيرة:

Dengdêrên kin: (**e i u**) ne.

طريقة لفظ الأحرف الصوتية:

a-ممدودة دائماً كما في بعض الكلمات العربية (المدة- آ-).

Ala- aş- kar- ar- bar- şar- alav- agir

ê-ممدودة دائماً كلفظ (ى). أو كالهزمة المكسورة(ء).

Şêr- kêr- mêt- têr- zêr- nêr- êm- mê

î-يلفظ طويلة جداً مثل (ي).

Şîr- pîr- şîn- mîr- tîr- îr- çîr

o- يلفظ طويلة ومفخمة. وتلفظ تماماً كـ (o) الانكليزية.

OI- por- şor- sor- kor- pol- xort

û-تلفظ طويلة جداً مثل حرف الواو بالعربية المهموزة (ؤ).

Şûr- tûr- dûr- kûr- tûj- hûr- gûr

e-يلفظ دائماً مقصورة. يلفظ ألفاً مفتوحة (أ).

Ez- em- şer- zer- her- ter- ker- we- me

i-يلفظ بصوت خفيف جداً. يلفظ همزة مكسورة. ولا يأتي في بداية الكلمة نهائياً.

Kir- li- ji- bivir- bilind- mir- dij- çi

يلفظ مقصورة (قصيرة المدى). أو يلفظ كالهزمة مع ضم ضعيف
-u (ء).

Kur- tu- du- gul- gur- hundir- kurd- kul- duh

الأحرف غير الصوتية (الساكنة - الصامتة) وهي:

(b c ç d f g h j k l m n p q r s ş t v
w x y z).

تُقسم إلى:

شفهية: b, f, m, p, v, w

سنية: d, l, r, s, t, z

أنفية: n

شبه حلقي (ما قبل الحنك): c, ç, ş, j, y

حلقي وبلعومي: g, h, k, q, x

لا تتضمن اللغة الكردية إلا إدغاماً وحيداً مركباً من حرفين ساكنين
هما (w و x) مع حرف صوتي مثل:

xwe, xwa, xwê, xwî

أمثلة:

القراءة- xwendin الشرب- vexwarin الدم- xwîn الملح-
xwê

طريقة لفظ الأحرف الساكنة:

B- يلفظ كالباء العربية (ب).

Bar- ben- bêr- bîn- bivir- bûk- burh- box

C- يلفظ كالجيم العربية (ج). مثال: جبن – جزيرة – جبل.

Car- cem- cêr- cîr- cih- cûr- cur- cok

Ç- يلفظ (ç) كلفظ الحرف الأول من (جاي- أي شاي).

Çav- çen- çêr- çîv- çil- çûn- çum- çox

D- يلفظ كالدال العربية (د).

Dar- dev- dêr- dîn- dil- dûv- duh- don

F- يلفظ كالفاء العربية (ف).

Fal- fer- fêr- fîz- fir- fûr- fuş- fox

G- يلفظ كحرف (G) الانكليزي في كلمة (God). أما في اللغة العربية فتلفظ (غ) مثل أورغن، غيتار.

Ga- geş- gêm- gî- gir- gûr- guh- gor

H- يلفظ مثل حرف (هـ) في اللغة العربية.

Har- hev- hêv- hîn- hin- hûr- huv- hov

J- يلفظ كحرف (J) بالإنكليزية (Jet).

Jan- jehr- jêr- jîr- jin- jûjî- juh- jor

K- يلفظ كالكاف العربية والانكليزية.

Ka- kes- kêr- kîn- kin- kûn- ku- kor

L- يلفظ كاللام العربية (ل).

Al- lem- lêv- lîre- li- lûle- luk- lor

M- يلفظ كالميم العربية (م).

Mar- meh- mêr- mîh-min- mû- murcan- mor

N- يلفظ كالنون العربية (ن).

Nan- neh- nêr- nîr- nik- nû- nuh- noş

P- يلفظ تماماً ك (P) الانكليزية.

Par- per- pêl- pîr- pir- pûk- puf- por

Q- يلفظ كالثاقف العربية (ق).

Qaz- qehf- qêr- qîj- qir- qûş- qur-qoş

R- يلفظ كالراء العربية (ر).

Ar- reh- rêl- rî- rih- rû- rum- rol

S- يلفظ كالسين العربية (س).

Sar- ser- sêl- sîr-sih- sûk- suh- sor

Ş- يلفظ كالشين العربية (ش).

Şar- şer- şêr- şîr- şil- şûr- şuz- şor

T- يلفظ كالتاء العربية (ت).

Tar- tehl- têz- tîr- til- tûr- tum- tor

V- يلفظ كحرف (V) في الانكليزية.

Av- ve- vê- vî- vin- vûn- vuh- voş

W- يلفظ كالواو العربية المخففة (و).

War- wer- wê- wî- win- lawo

X- يلفظ كالخاء العربية (خ).

Xar- xem- xêr- xîz- xin- xûn- xuh- xov

Y- يلفظ كالياء العربية (يه). يلعب، ينام.

yar- yek- yê- yî- yi- yû- yu- yo

Z- يلفظ كالزاء العربية (ز).

Zar- zer- zêr-zîv- zirne- zû- zum- zor

ملاحظة ١: الأبجدية الكردية لا تتضمن حروفاً صوتية مركبة.

ملاحظة ٢: الحرف الخاء (X) يلفظ في بعض الكلمات كالغين العربية (غ) مثل كلمتي (آغا Axa) و (غزال Xezal). و الحروف الهاء (H) يلفظ في بعض الكلمات كالحاء مثل كلمة (Hezkirin).

ملاحظة ٣: إن كان الاسم الموصوف منتهياً بحرف صوتي، نضع (y) بين الاسم والجزء المضاف له بهدف ترخيم الصوت. مثل:

Dê Diya min. Pê Piyê min.

Em û Zimanê Me...!

**‘Şerma mezin ew e ko mirov
nezanê xwendin û nivîsandina
zimanê xwe be’**

k. ‘*Hawar*’ê. Celadet Bedir-Xan.

Miletê Kurd mîna her miletekî xwedî çande, tore, dîrok, folklor û ziman e. Xwedî şaristaniyek sipehî û kevnare ye. Rolek pir mezin di şaristaniyên herêmê de lîstiyê. Lê mexabin ji ber berjewendiya dukelên setemkar Kurdistan bûye çar perçe. Bi wê perçebûnê re daxwaz û xwestekên gelê Kurd jî hatine guherîn, çande û wêjeya wî jî hatiye talan kirin. Herweha, ji dezgehên neteweyî, ji ya lêkolîn, lêgerîn û pêşxistina ziman, çande û hebûnên civakî û dîrokî hatiye bêparhiştin.

Ziman, ji destpêka danûstendinên civakî hatiye holê û hemû peywendiyên civakî li ser hîmê wî pêk tên.

“Ziman dilê jîndarê çandê ye, hîmê zanava neteweyî ye. Di nav sedsalan de, di nav jiyane de, bi xebat, tevbûnê û tevkariya bi milyonan kesan çêbûye, dewlemendiya hiş, hest û nêrînên mirovan nîşan dide. Ziman dîdarê şehrezayî û bajarvaniya gelekî, neynika giyan û bîra wî ye. Sermayê wî yê dîrokî ye. Evîna zimên, di cihê de, evîna gel e, evîna welêt e”. (K. Nezan, K. Hêvî, hej.1)

Îro li riwê gerdûnê, di navbera gelan de nêzîkî dused zimanê tê peyvandin. Ev ziman ji hev hatine cihê kirin û nav li wan hatine danîn.

Zimanê Kurdî di girûba zimanê Îranî de ye, ku ew jî şaxek ji zimanê Hindû-Awropî ye, ku ji zimanê Kurdî, Farisî, Efxanî û Tacikî pêk tê. Weke ku tête gotin, ev ziman berê di nav kurdan de bi bîst zaravayan ve dihate peyvandin. Paşê di pêvajoya dîrokê de guherînên aborî û civakî ew daxistine çar zaravayan. Ango: Kurdmancî, Zazakî (Dumilkî), Soranî û Hewramî. Li gor hindêk dîrokzanan tête gotin ku Kurdan di xwendin û nivîsandinê de cara yekemîn tîpên Mîxî bikaranîne. Piştî ku xakê Kurdistanê ji aliyên ereban hate -bi navê misilmantiyê- dagîr kirin û hem berhemên

rewşenbîrî û wêjeyî hatin şewtandin. Kurdan jê bi şûn de tîpên erebî bikaranîn.

Her çend Kurd demek dirêj di bin desthilatên sitemkar û zordar de bûne û ger çiqas karbidestên ku kurd bindest hiştine jî her û her zimanê Kurdî gotinên xwe yên resen parastine, û bi qedexe kirina xwe ve jî gelek kêr ne ketiye.

Di roja îroyîn de, hewqas talan kirin û meşext kirina bi deh hezaran ji mirovan û vala kirina gund û bajarokên Kurdan, çî li Bakur û Başûr û çî li Rojava û Rojhilat Kurd ji koka jîna xwe ya civakî hema hema hat birîn, û dûrî xak, rewîşt, gerdiş û rabûn û rûniştina xwe maye. Bêdiro, di bin van nîr û rewşan de, berî her tiştî mirov kesayetiya xwe winda dike. Kesayetiya gelan, nasnameya neteweyî ye. Hebûn û nebûn e. “Mercê heyînê a pêşîn ziman e”. Ziman nasnameya gelan e. Dijminê me bi hemû çekan şerê hebûna me dikin. Di eniya pêşîn de, şerê zimanê me dikin. Axaftin û nivîsandina bi zimanê bav û kalan qedexe ye. Bivênevê zimanê Kurdî di dijwariyê de ye. Zimanên fermî (tirkî, erebî, farisî), bi riya xwendegêh, dibistan, êzge û wêneguhêzan re derbasî bajarok û gundên me bûye. Koça gundiyên

Kurd ber bi bajarên mezin yên ku navendên çandên serdest in, ramyariya bêgidiya dukelên ku dest danîne ser welatê me û dixwazin bi hemû awayan rêç û şopa kurdîtiyê, çanda kurdî û ziman ji riwê erdê rakin. Veguhêriniyên ciyakî dikin ku roj bi roj peyivandîna kurdî di nav nifşên nû de paş ve biçe. Îro em ketine rewşeke wilo ku pirîcar hêzên welatparêzên kurd, rêxistin û tevgerên kurd di civînên xwe de, di nav hev de, bi erebî dipeyivin, bi erebî diramin û bi erebî dinivîsin. Bêguman şerê çandeyî pareke hîmiya şerê azadiyê ye. Ev şer ewê tenê bi alîkarî û hevkarîya hemû welatîyên me, bi hemû kurdên dilsoz dikaribe serkeve.

Zimanzanê nemir Celadet Bedirxan dibêje:

“Ziman mercê heyînê a pêşîn e. Yekbûna Kurdan jî bi yekîtiya zimanê Kurdî çê dibe. Yekîtiya zimanî bi yekîtiya tîpan dest pê dike”.
(K.Hawarê).

Heya îro zimanê me bi sê elfabêyan belav dibe: Latînî, erebî û Kirîlî û di nav wan her siyan de cudayiyên rênivîsê pir in. Hebûna sê elfabêyan jî

zimanê kurdî re, hebûna sê sînora ye. Reng e, ew jî bi rewşa gelê Kurd û welatê wan Kurdistanê ve girêdayî ye.

Zana û helbestvanê mezin Ehmedê Xanî dibêje:

(Vî zemanî herkes mîmarê dîwarê xwe ye).

Dîwarê ku me ji dijminan biparêze, ziman e. Ziman, kesayetiya wî milletî bicî dike. Vêca, berî her tiştî divê em li zimanê xwe xwedî derkevin. xwedîderketin ji rêber, zana û rewşenbîran tê xwestin. Ziman jî mîna heyberekî jîndar e. dijî, nesax dikeve û dimre. Hişk dibe û geş dibe. Heger em guh nedinê, û xwedî lê dernekevin, ji mafê zimanê me ye ku ew li welatparêziya me gilî bike. Di vî warî de zanayê mezin Se'îd Norsî dibêje:

”Zimanê me yê ku di geşbûn û pêşveçûyînê de weke dara Tu be, bi qabilyet e ji bona ku weha hişk û perîşan, ji zimanê medeniyetê ku edebiyate dûr ma ye, wê li welatparêziya we gilî dike”.

(Se'dê Norsî, Îctîmaî Reçeteler¹, tenwîr Neşriyet, sh95).

Zimanzanê nemir Celadet Bedirxan li vê welatparêziyê divarqile. Zimanê me yê nivîsandî, bi tîpên latînî ji wî dest pê dike. Îro bi saya elfabêya mîrê zanînê û pasevanê zimanê Kurdî Celadet Bedirxan zimanê Kurdî zengîn û dewlemend e; bi sedan pirtûk, kovar û rojname têne weşandin.

Mîr Celadet Bedirxan zimanzanekî bilind û têgihiştî bû. Di sala 1918-an de lêdivarqile ku tîpên erebî di warê fonetîkê de têrî zimanê Kurdî nakin. Zimanê erebî, zimanê Konsonatan (tîpên bêdeng) e. Ji ber vê yekê dest bi amadekirin û afrandina elfabêya Kurdî-latînî dike, û di sala 1932-an de di riya Kovara Hawarê re belav dike. Ji hingê û bi vir de Kurdên Kurdistanê bakur û rojava riya Hawarê dişopînin.

Ji bo rastnivîsandin û rastxwendinê elfabê û rêziman ji her kesî re giring e. Her mirovek pêdiviyê rêzimana zimanê xwe ye.

Li gorî baweriya me, gava pêşîn belavkirina bingehên rêzimana Kurdî karekî serketî ye.

Birastî, serketina vî karî ne tenê erk û stûbarê nivîskaran e. Belê, stûbarê hemû rêxistin, partî,

welatparêz û dilsozên zimanê Kurdî ye. Bi arîkarî û piştgiriya wan, kar û xebata me serdikeve. Serketina karê me, pêşveçûna xebata wan e.

Pêwîste û pir ferze ko hemû mirovên Kurd –çi mêr û çî jin- xwe fêrî zimanê bav û kalên xwe bikin, û bi zarokên xwe bidin xwendin.

Bila zarokên we bi Kurdî biramin, bi Kurdî bixwînin, bi Kurdî binivîsînin û bi Kurdî bijînin.

Hevotin, hînkirin û fêrkirina zimanê Kurdî parastina nasnama hebûna me ye. Ziman ûştê hebûn û nebûnê ye.

Dîroka Zar û Zimanê Kurdî

“Ziman mercê heyînê a pêşîn e. Yekbûna Kurdan jî bi yekîtiya zimanê Kurdî çê dibe. Yekîtiya zimanî bi yekîtiya tîpan dest pê dike”.

(Celadet Bedir-Xan).

Kurdistan cihê avabûna gelek şaristaniyê yên herî kevnare ye. Li gor zanyarî û agahdariya arkeologan, li Kurdistana Başûr nêzîkî çiyayê Zagrosê rastî şûnewarên gundê Çermo û Şanîdar hatin. Ev gund 6.700 sal B.Z hatiye avakirin. Ev gundê herî pêşîn e, ku li cîhanê ava bûye. Û herweha diyar e ku cara yekemîn bû, ku mirov ji nêçîrvaniyê derbasî çandinî û lawir xwedîkirinê bûne. Berî deh hezar salan li Rojhilata Navîn û bi taybetî li Kurdistanê, di warê çandiniyê de, genim, çewder û fesûlye hatine çandin. Dîsa li vê herêmê lawirên wek bizin, mîh û beraz cara yekemîn hatine kedî û xwedî kirin. Arkeologên Amerîkî, Alman û Turk di sala 1985-an de li Amedê, li dorhêla navça Erxeniyê malek ji bin erdê derxistin. Ev mala ha 9,000 sal Kevin e.

Bêguman dîroka ziman bi dîroka hebûna mirov ve girêdayî ye. Pêşveçûna ziman bi pêşveçûna mirov ve ji hêla rewşa dîrokî, civakî, coxrafi û abûriyê ve tê girêdan. Li gorî zimannasan zimanê Kurdî zimanekî Hindo-Ewropî yê pêşîn e (Proto-Indo-European) û ji malbata Ariyan e. Li gorî dîroknasan ew jî vedigere -5000- sal (B.Z).

Pêşengên pêşîn yên ko bi vî zimanî dipeyvîn ji wan re digotin (Korgan), li navça (Istibsê Ewrasî), ya ko di navbera çemê Folxa başûrî derya Qezwîn û rojhilatî çemê (Ron) û rojavayî çiyayê (Ewrel) dijiyan. Li vê dawiyê, ji wan re hat gotin: Arî. Berî ko ji hev veqetin û li herêma (Ewrasiya) belav bibin, diyar e bi yek zimanî dipeyvîn. Piştî hoz û êlên Ariyan ji hev veqetiyên, li du (qara) belav bûn; ji Hindê-bakurê Asiya ta bi Ewropayê. Piştî vê belavbûn û ji hev dûrketinê gelek grubên ziman ji nav wan kad û şax dan, lê her koka zimanê xwe – Arî- winda nekirin û tev bi zimanên Hindo-Ewropî (Indo-European-Languages) tên naskirin.

Li gorî dîroknasan Gotî 3800 sal B.Z, Zagrosî ne. Ew pêşiyê Kurdan in. Berî xelkên Arî yên pêşî dakevin Zagros û Kurdistana îroyîn, zimanekî Gotiyan serbixwe hebû. Lewra em dikarin bêjin

zimanê Kurdî yê pêşîn (Porto-Kurdish-Language) zimanê Gotî bû, yê ko di -1000-B.Z. pê dihat axaftin. Diyar e, di -1500-B.Z de, zimanê kurdî ketibû bin bandûra bêje û gotinên Ariyan. Ango destpêka hatina pêşengên koçên Ariyan li çiyayê Zagrosê (kurdistana îroyîn). Diyar e, ev dem dema koç kirinê ye. Nêzîkî -2000- sal B.Z, xelkên Hindo-Ewropayî ji Qefqasan ve daketin herêma Kurdistana îroyîn. Ji wan Kasî li herêma Zagrosê û Mîtanî jî, li rojavayê wan, li herêma Dicle û Torosê bi cih bûn. Dema Kasî hatin herêma Zagrosê, li wir, ji berê ve Gotî û Loloyî jî hebûn. Li herêma Mîtaniyan jî Hûrî, Nayrî û Sobartûyî dijiyan. Mîtanî û Kasî, di demekê bi şûn de, li ser gelê herêmê desthilatî kirin. Zimanê xwe yê Hindo-Ewroyî û sîstema xwe ya civakî li ser gelên herêmê dan qebûl kirin. Mîtaniyan tixûbên xwe fireh kirin. Ji rojhilat ve birin heta çiyayê Zagros û gola Wanê, ji rojava ve gehêşt Derya Spî, ji bakur û başûr ve jî, ji Torosan heta axa Suriyê ya îroyîn berfireh kirin. Kasiyan hebûna xwe ya bi rêxistinî heta sala 1.B.Z. domand. Di warê huner û pîşe de, Kasî gelekî pêşketî bûn.

Împaratoriya Medya, dewleta Kurdan a yekemîn û ya herî mezin û berfireh bû. Heta îro yekemîn car e, ku Kurd di nav dewletekê de hemû malbat, êl û herêmên xwe kirine yek. Dewleta Medya, B.Z. di dawiya sedsala 18-an de, di navbera gola Urmîyê, Akbatan û heta çiyayê Zagrosê berfireh bû. Hemedana îroyîn serbajarê Medan bû. Medî zerdeştî bûn. Zerdeşt pêxemberê Kurd û Îraniyan bû. Navê nivîsîna Zerdeşt Avêsta ye. Avêsta li ser çermê lawiran hatiye nivîsandin.

Li gorî pirtûkên dîrokî û dîrokzaneyan gotina Kurd gelekî kevn e. Ev gotin, heta B.Z. 2.000 salan diçe. Di wê demê de cîran û dîrokzan her yek li gor zanabûn û zimanê xwe navek li Kurdan kirine. Heta serdema Kardukiyan gelekî nav li Kurdan kirine. Lê di serdema Kardukiyan de, êdî bi dokumentên nivîskî gotine; Kardox, Kardo, Karduk, Kardux...Ev gel di navbera gola Wanê, çemê Dîclê û çiyayê Zagros de jiyaye. Gotina Kurd ji bo gernasî û qehremaniyê bikar anîne. Nivîsara dîrokî ya yekemîn ya ku li ser Kurdan hatiye nivîsandin, ya Ksenofonê Yewnanî ye. Ksenofon B.Z. di 400-401-ê de, di Kurdistanê re derbas dibe û di pirtûka xwe ya Vegera Dehhezaran de behsa

Kardukan dike. Ksenofon, ji welatê Kardukan re Karduka gotiye. Îro hemû dîrokvan hemfikirin, ku Karduk Kurd û Karduka jî Kurdistan bi xwe ye. Li gor nivîsîna Ksenofon, Karduka ji rojhilatê çemê Dîclê dest pê dikir, heta çiyayê Cudî û gola Urmîyê dida ber xwe.

Herweha li gor arkeolog û dîroknasan, 10 hezar sal in, ku mirov li Kurdistanê dijîn. Li welatê Kurdan heta îro gelekî êrîş, koçkirin, bela û karesat pêk hatine. Lê, dîsa kurdan dev ji axa Kurdistanê bernedane. Li ser axa bav û kalên xwe jiyan e. Ji B.Z. heta îro, Kurd li Kurdistanê, bi navê curbe-cur wekî kom, êl, eşîret, mîrîtî, an jî bi navê dewletê hebûna xwe parastine.

Li gor hemû zimannas û dîroknasan zimanê Kurdî li gor tawangbarî û rêzimana xwe ji kok û binyata gruba van zimanên Ariyan e. Bêguman, hebûn û zelal kirina zimanê Kurdî û pêşveçûna wê wek zimanê miletekî serbixwe bi qûnax û dema dîroka ko ew tê re derbas bûye, tê girêdan.

Di 700 B.Z de, zimanê Kurdî-Medî wek zimanekî Hindo-Ewropayî cih girtiye. Li dora 150 salî bûye zimanê desthilatdariyê, ji (700-550) B.Z.

Bandûra zimanê Arî li van zimanên hevjin hebû, nemaze piştî hatina Med û desthilatdariya wê li herêmê. Bêdudilî, em dikarin bêjin: Zimanê Kurdî yê îroyîn zimanekî Hindo-Ewropayî, serbixwe ye. Zimanê Kurdî-Medî yê ko di 500 B.Z. ava bûye. Ew ziman zimanê ol, Rêbaz û desthilatdariya Medya bû. Diyar e, di vê demê de, zimanekî hevgirtî Gotî-Medî bê zar û zarava domand. Ev zimanê hevgirtî Gotî- Medî li dora 1000 salî, ango ta bi sala 500 Z. dirêj kiriye. Bêguman, li gor çerxa dîrokê û piştî hilweşîna desthilatdariya navendî ya ramyarî , zimanê kurdî jî ber bi perçebûnê ve çûye. Nemaze piştî ko ketine bin desthilata fermanarên biyanî. Piştî vê qûnaxê, dema koçkirina xelkên herêmê dest pê kir. Xelk ji cihê xwe bar kirin. Êl û hoz ji hev belav bûn. Xweristiya kurdistanê ya çiyayî pirtir ew êl, hoz û xelkên herêmê ji hev dûr xistin. Danûstendin di navbera wan de qut bû. Li pişt her çemekî an çiyayekî ji çiyayên kurdistanê zar û zaravayin bi serê xwe peyda bû. Bi pêşveçûna demê re zar û zaravayên herêmî pirtir û firehtir bûn.

Rewşa penaberiyê û rewşa hêmenên ramyarî, coxrafî, civakî û abûrî li kurdistanê, digel dijwariya

têkiliyan, di nav êl û hozan de û tevlihevbûna hin êlên yekherêmê bi hev re çar zaravayên sereke peyda bûn. Nemaze di sala 1500 Z de, ev her çar zaravayên sereke ava bûn. Ew jî ev in:

Kurdiya Bakurî. Kurdiya Navîn. Kurdiya Başûrî.
Kurdiya Goran.

Zar û zaravayên Kurdî:

Di warê zar û zaravayên kurdî de kevintirîn çavkanî Şerefnameya **Şeref-Xanê Bedlîsî** ye. Eşîr û civakên kurdan, ji alî ziman, gerdiş û rewşa civakî ve bi ser çar beşan de dabeş dike:

1-Beşê yekê, Kurmanc. 2-Beşê didiwan Lor.

3-Beşê sisiyan Kelhur. 4-Beşê çaran Goran.

M. Mehmûdê Bayezîdî -1858-an di nivîsek xwe de dibêje: (kurmanciya xelkê Wanê, Mûşê, Bayezîdê û Qersê û kurmancên bi ser Rûsiya û Îranê ve û zimanê xelkên Botan, Hekariyan, Hemedanê, Simtiyê, Diyarbekirê, Mûsil, heta bighê hundirê Bexdayê (ku ji herêmên Silêmanî û

Şarezorê, ji taîfên Zerza, Mukrî, Bebe, û Bilbasan pêk tê) ji hev cuda ne).

Wek diyar e, Bayezîdî, di vê xebata xwe de, kurdî bi navê kurmançî bi nav dike. Wek zar (Lehce) jî behsa navê Botan, Hekarî û Rewendî dike.

Givrinî, Di sala 1836-1837-an de, çend gotar li ser ziman û etnografya kurdan belav kirin. Zimanê kurdî bi navê kurdiya jorîn û ya jêrîn dike du beş:

Jorîn: Mukrî, Hekarî, Şikakî û Bayezîdî.

Jêrîn: Lurî, kelhorî, Lekî û Goranî.

Oskar man: kurdî bi navê kurdiya rojava, ya Rojhilat û ya Başûr dike sê beş. Oskar man ê ku Zazakî bi ser Goranî ve dihejmêre. Goranî jî vederî zimanê kurdî dike.

Dr. Mac Kanzie: Yê ku Goranî wek zimanekî serbixwe dîtiye, lê kurdî bixwe jî yek ji zarên Farisa-navîn dibîne.

Sosyologê Turk Ziya, kurdan bi navê kurmanç, Zaza, Soran, Goran û Lur dike pênc qewm.

Alaedînê Secadî dibêje: Zimanê Kurdî du zarên sereke hene:

Zara Botanî: A ku îro jê re Bahdînî tê gotin. Kurdên Turkiyê, Sûriyê û yên qezayên Mûsilê bi vê zarê diaxivin. Ya didiwan jî zara Mukrî ye, ya ko îro jê re Soranî tê gotin. Kurdên din, ango kurdên bakurê rojhilat û rojhilatê Îraqê û yên Ardelan û Mukriyan bi vê zaravayê diaxivin.

Dr. Kemal Fuad nerînek dî heye dibêje:

1-Kurdiya Rojava: (kurmançiya jorîn-bakur: Afrîn, Cizîrî û Botanî, Sincarî, Badînî, Hekarî û Şikakî.

2-Kurdiya Rojhilat: (kurmançiya Xwarê-başûr: hin jî dibêjin kurdiya Navendî. Soranî, Silêmanî, Mukrî, Sineyî.

3-Kurdiya Başûr: Xaneqînî, Feylî, Kirmanşanî, Lekî, Kulgayeyî, Kelhurî, Perewendî.

4-Kurdiya Goranî- Zazakî: Hewramanî, Kenûleyî, Gehwareyî, Bocelanî, Zengeneyî.

Dr. Kemal bi rexnegirî dibêje: (Wê zara ku ez jê re zara Başûr dibêjim hin kes wê bi navê Lurî bi nav dikin).

Fûad Heme Xurşîd: Hem Luriya Mezin û hem jî ya Piçûk kurdî qebûl kirine û ew di nav Kurmanciya Başûrî de hejmartine.

Mehmed Emîn Hewramanî xebatin hêja kirine. Ew di vî warî de dibêje:

1-Kurmanciya jorîn: (Bahdînî).

2-Kurmanciya Navîn: (Sorani).

3-Kurmanciya Xwarê: (Goranî).

Şêweyên Jêrîn- Hewramanî, Lurî- Bacelanî- Zazakî. Weha destnîşan dike ku Bacelanî jî Zengeneyî û Şebekî digire nava xwe.

Malmîsanij dibêje: Pênc zarên (Lehce) esasî hene:

1-Kurdiya Bakur (Kurmancî).

2-Zara Kurmancî ya ku li Kurdistana Navîn tê axaftin. Ji vê zarê re carna Kurdiya Başûrî (kurmanciya xwarê) yan jî bi Şaşîtî (Sorani) tê gotin.

3-Zara ku bi navên Kirdkî, Kirmanckî-Zazakî yan jî Dimilkî tê zanîn. Ew Zazakî bi du şêweyên sereke dibîne: Dêrsimê û yên Çewlig-Diyarbakir – Sêwregê.

4-Zara Gorani: Hewramî tê bi nav kirin. Nêzîkî (Zazakî- Dimilkî) ye.

5- Grûba zarên Kurdî yên din ên ku li Kurdistana Başûrî tên axaftin gelek şaxên vê grûbê yên bi navên Kermanşahî, Lekkî, Lurrî, Sencabî û Kelhurî hene ku ev ji alî qismek kurdên nav hidûdên Îranê û Îraqê tên axaftin.

Mûrad Ciwan dibêje:

1-Kurdiya Bakurî (yan jî Kurmancî-Kirmancî).
Zara Kurdiya Bakur, Zara herî berfirehbûyî ye.

a-Kurmanciya Rojava. b-Rewendî. c-Şikakî. Ç-
Hekarî. d-Botî. e-Bahdînî. f-Sincarî. g-Kurmanciya
Navîn.

2-Kurdiya Navîn (yan jî Soranî):

a-Soranî. b-Silêmanî. c-Mukrî. Ç-Sineyî.

3-Kurdiya Başûrî:

a-Xaneqînî. b-Lurî (yan jî Feylî). c-Kirmanşahî.
Ç-Lekî.

d-Kelhorî. e-Perewendî. f-kulpaviyeyî.

4-kurdiya Goranî: a-Hewramanî. b-Bacelanî.

5-Kurdiya Zazakî (Dimilkî-Kirmancî):

a-Dêrsim. b-Çewlig-Sêwregê.

Çavkanî:

- Amed Tîgrîs û Aso Germiyanî. Dîroka Kurd û
Kurdistanê.. Stockholm-1990.

- Fûad Heme Xorşîd, Zimanî Kurdî, Dabeşbûnî
Diyalektîkaniy, çapxaneyê Afaq Al-arebiye,
Bexdad,1985.

-Fûad Heme Xorşîd, Zimanê Kurdî û belavbûna coxrafî ya zarawayên wê. Çapxana Elwîsam, Bexdad, 1983.

-Malmîsanij, Dimilkî miyan di ciyayeya vatişan, Hêvî, Kovara çandiniya giştî, Parîs, no:2,1984.

-Mehmed Emîn Hewramanî, Zarî Zimanê Kurdî le Terazûyî Berwîrd da, 1981.

-Mûrad Ciwan, Zimanê Kurdî, Rojnameya Armanc, hej:135-138,sal:1993.

-Şerefxanê Bedlîsî, Şerefname.

Sirûda Abeya Kurdî

Bijî bijî Kurdistan

Me rê girtî biçûkan

Emê herin dibistan

Ji bo hînbûna ziman

Zimanekî şêrîn e

Ciwan û hungivîn e

Elîfbeyê bixwîn e

Sîh û yek tîp bi cî ne

Ji tîpan heşt şiyar in

Bîst û sisê xewar in

Navê wana dengdar in

Bê dengdêr ne li kar in

Dengdêr, pênc jê stûr in

Tîp in girs û dengdûr in

Sisyê mayî pir kûr in

Him kurt in him jê hûr in

Dibistana têkoşer

Hînbûne wane ji ber

Kar û xwendin, zanewer

Mamostê me Dilawer.